

2011 LİBYA KRİZİ'NİN TÜRKİYE'YE ETKİLERİ VE TÜRKİYE'NİN LİBYA'DA DENGİ DEĞİŞTİRİCİ ROLÜ

Sena Nur ÇÜGEN¹

ÖZET

Tunus'ta başlayıp bütün Arap dünyasını etkisi altına alan Arap Baharı ayaklanmalarının Libya'ya ulaşması uzun sürmemiştir. Rejim karşıtı devrim niteliğindeki ayaklanmalar, 42 yıllık Kaddafi rejiminin sona ermesiyle sonuçlanmıştır. Ancak hali hazırda güvenlik sistemi olmayan Libya'da oluşan güç boşluğu silahlı gruplar ve terör örgütleri tarafından doldurulmuştur. İlaveten devrim sonrası süreçte bölgesel ve küresel aktörlerin çıkarları doğrultusunda sürece angaje olmasıyla, Libya'da istikrar sağlamak mümkün olmamıştır. Bu bağlamda çalışmada Libya'da devrim sonrası sürecin iç savaş halini alması ve krizin günümüze nasıl evrildiği incelenmektedir. Ardından sürecin Türkiye'ye etkilerini ele alarak, Türkiye'nin sürece müdahil olma sebeplerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmada; Türkiye'nin Libya'daki krizden çok boyutlu şekilde etkilendiği sonucuna ulaşılarak, 2019 sonrası süreçte Libya'da denge değiştirici bir rol üstlendiği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye ve Libya, Libya Krizi, Denge Değiştirici

THE IMPACT OF THE 2011 LIBYAN CRISIS ON TURKEY AND TURKEY'S BALANCE CHANGING ROLE IN LIBYA

ABSTRACT

The Arab Spring uprisings that started in Tunisia and spread across the Arab world did not take long to reach Libya. The anti-regime revolutionary uprisings resulted in the end of the 42-year Gaddafi regime. However, the power vacuum in Libya, which did not have a security system in place, was filled by armed groups and terrorist organizations. In addition, it has not been possible to stabilize Libya in the post-revolutionary period as regional and global actors have been engaged in the process

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ssenacgn06@gmail.com, ORCID: 0009-0005-7023-8625

²Bu çalışma Prof. Dr. Vişne KORKMAZ danışmanlığında "Arap Baharı Sonrası Türkiye-Libya İlişkileri" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Yüksek Lisans, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2023).

³This article, is extracted from my master thesis dissertation and titled "Turkey-Libya Relations after the Arab Spring", supervised by Prof. Dr. Vişne KORKMAZ. (Master's thesis, İstanbul Nişantaşı University, İstanbul, Turkey, 2023).

Geliş Tarihi: 23.06.2023 / Kabul Tarihi: 24.07.2023 Çalışma Türü: Araştırma Makalesi

Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir. Turnitin/Ithenticate/İntihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir. Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/İntihal Licenced by CC-BY-NC ile lisanslıdır.

in line with their interests. In this context, this study examines how the post-revolutionary process in Libya turned into a civil war and how the crisis has evolved to the present day. Then, it is aimed to reveal Turkey's reasons for Turkey's involvement in the process by addressing the effects of the process on Turkey. Accordingly, the study concludes that Turkey has been affected by the crisis in Libya in a multidimensional way and argues that Turkey has assumed a balance-changing role in Libya in the post-2019 period

Key Words: Türkiye and Libya, Libyan Crisis, Balance Changer

GİRİŞ

Kuzey Afrika ve Ortadoğu Bölgesi'nin genelinde hâkim olan baskıcı rejim, ekonomik ve siyasi yozlaşma gibi sebeplerle halkın memnuniyetsiz olduğu bir süreçte; 17 Aralık 2010'da işportacılık yapan Muhammed Buazizi'nin polis tarafından çalışma ruhsatının olmadığı gerekçesiyle, tezgahına el konulup darp edilmesi sonucu, valilik binası önünde kendini yakması Arap Baharı olarak isimlendirilen olayların başlangıç noktası olmuş, halk için bardağı taşıran son damla olan bu gelişme üzerine insanlar protesto amaçlı sokağa dökülmüştür. Buazizi'nin başlattığı başkaldırı hareketi, kısa sürede tüm Arap dünyasını etkisi altına alarak bölgede yıllar sürecektir protesto ve çatışmaların fitilini ateşlemiştir.

Arap Baharı ayaklanmalarının Libya'ya yansımaları; 1996'da Bingazi'de bulunan Ebu Selim Cezaevindeki katliamda yaşamını yitirenlerin ailelerini temsil eden insan hakları savunucusu avukat Fethi Terbil'in tutuklanmasının protesto edilmesi üzerinden gerçekleşmiştir. 17 Şubat 2011 günü başlayan, kısa sürede etkili olan ve özellikle ülkenin doğu kısmına yayılan protestolara Kaddafi'nin caydırıcı gücüyle, halka yönelik katliam boyutuna ulaşan müdahalelerle karşılık vermesi, olayların daha da şiddetlenmesine yol açmıştır. Gerilimin iyice tırmandığı noktada NATO ve BM sürece dahil olmuş, 17 Mart 2011'de BMGK tarafından Libya hava sahasının kapatıldığına ilan edilmesi akabinde BM 1973 sayılı karara istinaden askeri müdahale kararı alınmasıyla Libya'ya NATO müdahalesi başlamıştır (Vandewalle, 2012: 204). Yaklaşık 8 ay süren operasyonlar kapsamında; 23 Ağustos'ta NATO'nun desteğiyle Trablus'un, muhaliflerin kontrolüne geçmesi ve yaklaşık 2 ay sonra Kaddafi'nin, doğum yeri olan Sirte'de bulunarak muhalifler tarafından öldürülmesi sonucu Kaddafi rejimi sona ermiş, Ulusal Geçiş Konseyi (UGK) yönetimi devralmıştır (Genugten, 2016: 153).

Libya'da Kaddafi mirası olarak güvenlik yapılanmasının olmaması, siyasi kutuplaşmalar, silahlı grupların sahip oldukları güçten vazgeçmeyerek faaliyetlerini artırması ve radikal selefi gruplarında eyleme geçmesi gibi gelişmelerle Libya'nın kırılgan yapısı açığa çıkmış ve devrim sonrası süreçte istikrarı tesis etmek mümkün olmamıştır. Bu açıdan enfekte olmaya açık bir yara haline gelen Libya'nın kaotik yapısı, 2014 yılında Hafter'in darbe girişimiyle daha da derinleşmiştir (Mezran, 2014: 323). Libya'ya barış getirmek ve terör faaliyetlerine son vermek iddialarıyla yola çıkan Hafter, Libya'nın doğusunda hükümlanlığını ilan etmiştir. Hafter'in gelişiyile Libya'da de facto bir yönetim ortaya çıkmış ve taraflar arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Dolayısıyla en başından itibaren Libya üzerinde çıkarları olan bölgesel ve küresel aktörlerin kriz sürecine müdahil olması kaçınılmaz olmuş ve dış müdahaleler ülkedeki çatışma ve kaos ortamının yatıştırılmasının önünde engel olmuştur (Mezran & Varvelli, 2017: 14).

Gelişmeler doğrultusunda çalışmada, 2011 sonrası Libya'da yaşanan kriz süreci ve Türkiye'ye yansımaları analiz edilecektir. Türkiye'nin Libya krizinden nasıl etkilendiğini ortaya koymak amacıyla kriz sürecine dahil olmasına ve Libya'ya yönelik politikalarına yer verilmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin 2019 sonrası süreçte Libya'da denge değiştirici bir rol üstlendiği iddiası kanıtlanmaya

çalışılmıştır. Çalışma, Türkiye'nin Libya politikalarındaki aktivizminin gerekçelerini ve Libya'ya müdahalesinin mantığını ortaya koyabilmek açısından önemlidir.

1. LİBYA'DA 2011 DEVRİMİ SONRASI YAŞANAN SÜREÇ

Libya'da 7 Temmuz 2012 tarihinde, Kaddafi karşıtı ayaklanmadan yaklaşık on yedi ay sonra, ilk demokratik seçimler %61,58 oranında bir katılımı gerçekleştirilmiş; UGK, "Milli Genel Kongre (MGK)" şeklinde düzenlenerek seçimlere katılmıştır. Seçimler "Adalet ve İnşa Partisi"nin 5 bakanla temsil edildiği ve Ali Zeydan'ın başbakan olduğu bir koalisyon hükümeti kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Duran & Kekilli, 2020: 18). Ancak hükümet içerisindeki siyasi görüş ayrılıklarının rekabet konusu olması sebebiyle taraflar ülke sorunlarının çözümüne yönelik bütüncül bir yaklaşım sergileyememiş, bölgesel kutuplaşmaların da süreç içerisinde artış göstermesiyle güvenlik zemini oluşturulamamıştır. Bu otorite eksikliği ve güvensizlik ortamında Bingazi'ye yerleşen radikal selefi gruplardan "Ensar-üş Şeria" ve DEAŞ gibi örgütlerin terör faaliyetlerini artırmasıyla kriz daha da karmaşık bir boyuta geçmiştir (Öztop, 2021: 229).

14 Şubat 2014 tarihinde, Halife Hafter, Suudi Arabistan'ın finansörlüğünü yaptığı el-Arabiya kanalı aracılığıyla MGK'ya karşı darbe bildirisi okumuş; "MGK'ya görevden el çekirildiği ve Libya Askeri Geçiş Konseyi'nin yönetime el koyacağı" yönündeki ifadeleriyle Libya denklemine dahil olmuştur. Kaddafi'nin ordusunda görev almış bir generalken 1987 Çad Savaşı'nda esir düşen Hafter, bu olaydan 3 yıl sonra CIA kurtarma misyonu tarafından kurtarılarak ABD'ye yerleşmiş ve yaklaşık 21 yıl sonra darbe yapmak üzere Libya'ya geri dönmüştür. ABD'de yetişmesi itibarıyla Batı tarafından desteklenen Hafter, Libya'ya barış getirmek ve terör faaliyetlerine son vermek iddialarıyla yola çıkarak, Libya'nın doğusunda hükümranlılığını ilan etmiştir (Kekilli, 2017: 169). Bu çerçevede radikal İslami terörle mücadele etmeye yönelik Bingazi'de "Onur Operasyonu"nu başlatmış, akabinde Trablus'a yönelerek meşru hükümete karşı saldırıya geçmiştir. Hafter'in saldırılarına uluslararası toplum sessiz kalırken Trablus hükümetine bağlı Libya Şafağı Güçleri, Trablus Havalimanı'nda Hafter destekçisi Zintanlı milislerle çatışmaya başlamış ve taraflar arasındaki şiddetli çatışmalar sonucu Trablus Havalimanı'nda Libya Şafağı Güçleri kontrolü ele geçirmiştir (Erdağ, 2017: 35).

Taraflar arasında çatışma sürerken; Temmuz 2014'te Hafter MGK'yı tanımadığına yönelik açıklamalarıyla kendi kontrolü altında tutabileceği Temsilciler Meclisi'nin kurulmasına öncülük etmiş ve meclisin Tobruk'ta toplanmasıyla Libya'da Hafter destekçisi Tobruk hükümeti ve MGK'ya bağlı Trablus hükümetinin yer aldığı de facto bir yönetim yapısı ortaya çıkmıştır (Kekilli, 2017: 161).

Bu süreçte Ekim 2014'te BM Tarafından ateşkes sağlamaya yönelik diyalog süreci başlatılmış, BM Özel temsilcisi Bernardino Leon öncülüğünde gerçekleşen görüşmelerde Hafter'in askeri kapasiteleri itibarıyla meşrulaştırılmaya çalışıldığı, Libya'da siyasi çözümün bir parçası olarak görüldüğü bir yaklaşım benimsenmiştir. Ancak Trablus Havalimanı'nda MGK'ya bağlı Misrata milislerinin üstünlük sağlaması, Hafter ve milislerinin gerilemeye başlaması ve Trablus hükümetinin Libya Anayasa Mahkemesince meşru temsilci olduğunun karara bağlanması gibi gelişmeler sonucu, Ocak 2015'te Cenevre'de gerçekleşen görüşmelerde Trablus hükümeti Libya'nın tek ve meşru temsilcisi kabul edilmiştir. Bu bağlamda Fas'ın Suheyraat şehrinde 17 Aralık 2015 tarihli "Libya Siyasi Antlaşması (LSA)" imzalanmış, antlaşma çerçevesinde Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) kurulmuştur. Faiz Serrac'ın başbakanlık görevini yürüttüğü UMH ve Başkanlık konseyi yürütme, Hafter destekli Temsilciler Meclisi yasama, MGK'nın ise danışma ve onay makamı olması yönünde karar alınmıştır. Ancak yeni yapılanma siyasi ikiliği ortadan kaldıramadığı için Libya da istikrar sağlamaya yeterli olmamış ve antlaşma (LSA) uygulamada başarılı olamamıştır (Domazeti & Altun, 2018: 5).

Libya’da barış müzakereleri sürerken dahi taraflar arasındaki çatışmalar devam etmiş, yaşanan kaos terör eylemlerinin artışıyla desteklenmiştir. Hafter’in ülkenin doğusuna yönelik terörle mücadele ettiği iddiasıyla komuta ettiği operasyonlara karşı, Kaddafi’nin memleketi Sirte, DEAŞ terör örgütü tarafından ele geçirilmiştir. Bu süreçte Trablus hükümeti tarafından Sirte’ye “Yıkılmaz Duvar Operasyonu” düzenlenmiş, Aralık 2016 itibariyle Sirte’nin DEAŞ terör örgütünden arındırıldığı ilan edilmiştir (Karakaya& Çelik, 2021: 184).

2016, 2017, ve 2018 tarihlerinde de Hafter’in Trablus’a yönelik operasyonları hız kesmeden devam etmiş, ayrıca Hafter, UMH’ye bağlı kurumların Libya’nın doğusundaki faaliyetlerine izin vermeyerek LSA’nın uygulanmasının önüne geçmiştir. Bu süreçte Libya’nın doğusunda ilerleyişini sürdüren Hafter ve milisleri, 29 Haziran 2018’de Derne kentini ele geçirerek doğu bölgesinin tamamını hakimiyeti altına almıştır (Duran & Kekilli, 2020: 20).

Hafter’e bağlı Libya Ulusal Ordusu (LUO), Doğu bölgesini ele geçirdikten sonra Batı’ya yönelmiş; “Saygınlık Seli Operasyonu” çerçevesinde 4 Nisan 2019 tarihli başkent Trablus’a yönelik saldırısını başlatmıştır. UMH’nin buna 7 Nisan tarihli "Öfke Volkanı Operasyonu" adlı bir karşı saldırıyla cevap vermesi üzerine, karşıt güçler arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır (Kurt, 2020: 782). Sivil ayrımının yapılmadığı saldırılarda çok sayıda vatandaş hayatını kaybetmiş ve yüz binlercesi de bölgeyi terk ederek göç etmek zorunda bırakılmıştır. LUO’ya bağlı milisler bu şiddet ortamından kaçmak isteyen göçmenlere ve UMH’yi desteklediği belirlenen kişilere karşı da tutuklama ya da şiddetten kaçınmamışlardır (ACRPS, 2017).

Libya’daki savaş, yerel aktörler arasında yaşanan iktidar mücadelesi olmasının yanı sıra hem sebebi hem de sonucu olarak bölgesel ve küresel aktörlerin varlık gösterdiği bir vekalet savaşına dönüşerek, uluslararası boyut kazanan bir insani kriz haline gelmiştir. Bu süreçte BM, uluslararası bir organ olarak NATO müdahalesini onaylaması itibariyle kriz sürecine en başından dahil olmuştur. BM Libya Destek Misyonu’nun kurulması suretiyle Libya’daki yerel aktörler arasında uzlaşma sağlama yönünde adımlar atılmış, gelişmeler doğrultusunda 2015’te Libya Siyasi Antlaşması imzalanmıştır. Ancak antlaşmanın uygulamada yetersiz kalması, ülkede istikrar sağlanmasına engel olmuş ve BM’nin barışı tesis etme girişimleri tıkanmıştır. Dolayısıyla en başından itibaren Libya üzerinde çıkarları olan bölgesel ve küresel aktörlerin kriz sürecine müdahil olması kaçınılmaz olmuştur. Libya’nın karmaşık haritası incelendiğinde Hafter destekçilerinin yer aldığı kuşak; Rusya, BAE, Mısır, Suudi Arabistan, Fransa gibi aktörlerden oluşurken, Türkiye ve Katar Ulusal Mutabakat Hükümeti’ne destek vererek karşıt kuşakta yer almıştır. ABD ve İtalya ise diğer aktörlere kıyasla daha sınırlı ve esnek politikalarıyla krize angaje olmuştur. Bu bağlamda bölgesel ve küresel güçlerin Libya’da farklı çıkarları doğrultusunda doğrudan veya dolaylı olarak varlık göstermesi krizin tırmanmasında etkili olmuştur (Mezran& Varvelli, 2017: 14).

Hafter destekçilerine bakıldığında; Doğu Akdeniz’de yaşanan enerji-politik rekabetiyle ya da rejim güvenliği endişesiyle ilişkili şekilde bölgeye yönelikleri söylenebilir (Aslan, 2021: 5). Bu çerçevede; ABD, “Geriden liderlik stratejisi” doğrultusunda BM ve NATO şemsiyesi altında hareket etmeye özen göstererek siyasi ve ekonomik faaliyetlere öncülük etmek yönünde bir misyon üstlenmiş, sonraki süreçte terörle mücadele çerçevesinde sürece dahil olmuştur. DEAŞ’a yönelik operasyonları ve küresel petrol piyasalarını kontrol altında tutarak, Libya’nın istikrarsızlığından etkilenmesini önüne geçmek şeklindeki yaklaşımıyla çıkarlarını korumaktadır. Aynı zamanda Akdeniz stratejileriyle uyumlu şekilde bölgede Hafter cephesinin oluşturduğu iş birliği kuşaklarını destekleyerek hegemonik duruşunu güçlendirmektedir (Megerisi, 2019: 12).

ABD'nin kısmı olarak bıraktığı boşluk ise Rusya tarafından doldurulmuş, Kremlin yönetimi KAOD(Kuzey Afrika ve Ortadoğu) Bölgesi genelinde olduğu gibi Sovyetler mirasına sahip çıkma arzusuyla dış politikada “geri dönüş stratejisi” çerçevesinde Libya krizine angajman sağlamış, Bingazi ve Tobruk'a konuşlandırılan Rus hava savunma sistemleri ve Rus paralı askerleri Wagner grubu üzerinden Hafter'e destek sağlayarak; Suriye aracılığıyla Akdeniz'e inmesinin verdiği güvenle, Libya'da da A2/AD (Alan kapatma/Erişim engelleme) kapasitelerini kullanmak arzusundadır (Beccaro, 2017: 75).

Mısır, Suudi Arabistan ve BAE ise benzer sebeplerle sürece dahil olmuştur. Bölgedeki demokratikleşme hareketlerini otoriter yönetimlerine karşı tehdit olarak algılamaları ve ideolojik olarak radikal İslam'ın yükselişine engel olmak yönündeki stratejileriyle Hafter'e destek vermektedirler. Aynı zamanda Libya'nın bölünmüş durumu bölgesel hegemonya hedeflerine hizmet etmekte ve istikrarsız bir Libya'nın zengin doğal kaynaklarından istifade etme arzusu da bu aktörleri Hafter'i destekleme konusunda motive etmektedir. Bu bağlamda silah, asker, mühimmat desteği ve saldırıların finansörlüğünü üstlenmekten çekinmemektedirler (Megerisi, 2019).

Fransa ve İtalya ise Akdeniz'de nüfuz elde etmek ve enerji kaynaklarına erişebilmek şeklindeki benzer politikalarıyla sürece dahil olarak Libya sahasında birbiriyle rekabet etmektedirler. Her iki aktörde terör ve mülteci sorunlarına ek olarak enerji şirketlerinin kazanımlarıyla ilişkili şekilde süreçte yer alırken (Öztop, 2021: 234); Fransa doğrudan siyasi ve askeri araçlarıyla Hafter'i desteklemiş, İtalya ise daha esnek politikaları ve Libya'nın her iki tarafıyla geliştirdiği kırılğan ilişkileriyle kazanan tarafta yer almak yönünde stratejilerini sürdürmektedir (Marrone, 2020: 4-5).

Katar ise Türkiye ile birlikte pozisyon alarak, UMH'nin meşru bir aktör olduğu çerçevesindeki argümanı ile siyasi süreçlere destek vermek ve Türkiye'nin Akdeniz güvenliğiyle ilişkili şekilde Libya'da istikrarı önlemek yönünde bir yaklaşım benimsemiştir. Dolayısıyla Libya sahasında Hafter lehine orantısız kuşaklar oluştuğu söylenebilir (Aslan, 2021: 6).

2. 2011 LİBYA KRİZİ'NİN TÜRKİYE'YE ETKİLERİ

Türkiye ve Libya ilişkilerinin, yaklaşık 500 yıllık bir geçmişleri olması itibariyle iki ülke arasında tarihsel ve kültürel ortaklıklarıyla derin bağlar vardır. Söz konusu bağlar iki devlet açısından da yöneticiler düzeyinde inişli çıkışlı zamanlar geçirse de siyasi, diplomatik ve özellikle ekonomi temelli olarak iş birliği sürdürülmüştür. Soğuk Savaş döneminde tarafların farklı kutuplarda yer almasıyla siyasi ilişkiler krizlere açık bir noktada olsa da ekonomik boyutta ilişkiler devam etmiştir. Özellikle Libya'da petrolün keşfedilmesiyle birlikte iş gücü ve yatırım ihtiyacı açığa çıkmış, bu süreçte Türkiye, altyapı ve inşaat yatırımlarıyla Libya'ya destek sunmuştur. İki ülkenin ekonomik karşılıklı bağımlılıkları çerçevesinde 2010 yılında ihracat rakamları 2 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır (Kekilli & Öztürk, 2020: 54).

Libya'da Arap Baharı'nın ortaya çıkışıyla birlikte Türkiye ilk olarak bölgede bulunan 25.000 civarı Türk vatandaşını tahliye etmek ve ekonomik yatırımlarını güvenceye almak çerçevesinde sürece dahil olmuştur. Sonraki süreçte Türkiye'nin Libya'ya angajmanı, Arap Baharı'nın genel ruhuna uygun olarak KAOD Bölgesi'ndeki istikrarsızlıklara karşı çıkmak doğrultusunda gerçekleşmiştir. Libya'ya yönelik tavrı ise iki hat üzerinden ilerlemiştir. İlk olarak askeri müdahaleye karşı bir pozisyon alarak, barışçıl yöntemleri önceliklendirmek ve bölge istikrarını korumak suretiyle değişimin Libya'nın iç dinamikleri doğrultusunda gerçekleşmesi taraftarı olmuş, bu noktada muhalifler ve rejim arasında aracı rol üstlenmek istemiştir. NATO operasyonu için müzakere süreçlerinde dahi taraflarla temasa geçerek süreci diplomatik çerçevede ilerletme gayreti göstermiştir (Sever, 2012: 76). Bununla ilişkili olarak ABD, Fransa ve İngiltere ile gerçekleştirdiği görüşmelerde de kriz sürecinin NATO dışında

oluşturulacak siyasi bir mekanizma çerçevesinde yürütülmesine yönelik girişimlerde bulunmuştur. Nitekim, 29 Mart 2011'de gerçekleşen Londra Konferansı'nda; Libyalı taraflarla temas için uluslararası toplumda bir odak noktası sağlama ve uluslararası müdahale ve siyasi süreçleri koordine etme amacı taşıyan bir forum kurulmasının gerekliliği üzerinde durulmuş ve Libya Temas Grubu kurulmuştur (London Conference on Libya , 2011).

Libya Temas Grubu'nun ilk toplantısı Nisan 2011'de Katar'ın ev sahipliğiyle Doha'da gerçekleşmiştir. Türkiye; taraflar arasında ateşkes sağlamak, yeni siyasi düzeni inşa etmeye yönelik çalışmalara başlamak, insani yardım koridoru oluşturarak yardımların bölgeye ulaşmasını sağlamak şeklindeki çözüm önerisiyle süreçte yer almıştır. Bu çerçevede siyasi süreçlere başarıyla iştirak etse de Libya sahalarındaki çatışma ortamının şiddetlenmesi, barışçıl çözümlerin hayata geçirilmesine engel olmuştur (Bölme vd, 2011: 46).

Türkiye'nin Libya krizinde NATO müdahalesine karşı çıkararak barışçıl yöntemleri öncelendiği tavrı, Kaddafi'nin iktidardan vazgeçmeyerek Bingazi, Raslanuf, Ecdebiye gibi bölgelerde halka caydırıcı gücüyle karşılık vermesi üzerinden meşruiyetini kaybetmesiyle değişmiştir. Bundan sonraki süreçte insani hassasiyetler, Türkiye'nin kendini NATO tarafında konumlandırma kararı almasına neden olmuştur. Türkiye, BMGK 1970 sayılı karar çerçevesinde askeri operasyon sürecini destekleyerek uluslararası toplumla uyum içerisinde hareket etmiştir. Ancak, Kaddafi'nin Uluslararası Ceza Mahkemesi'nce yargılanmasını öngören maddeye Kaddafi rejiminin daha sert önlemlere yönelerek krizi derinleştirebileceği gerekçesiyle onay vermemiştir (Kekilli & Öztürk, 2020: 55). Nihayetinde Türkiye'nin endişelerinin altının boş olmadığı, kararın alınmasıyla birlikte Kaddafi rejiminin sivillere yönelik şiddetli karşılıkları sonucu çok sayıda insanın ölmesiyle tescillenmiştir. Bu doğrultuda BMGK'nın 1973 sayılı kararına istinaden askeri müdahale başlamıştır. Operasyonda TSK, NATO deniz gücü çerçevesinde konumlanarak insani yardımları ulaştırmak ve silah ambargolarının uygulanmasını sağlamak şeklindeki görevleriyle daha pasif bir rol üstlenmiştir. Türkiye, Libya'nın egemenliğinin ve doğal kaynakların yönetim yetkisinin halkın elinde olması gerektiği ve Libya'nın Libyalılara ait olduğu şeklindeki yaklaşımıyla, bölgenin bütünlüğüne vurgu yapmaya devam ederek insani hassasiyetleri öncelemiş ve 1973 sayılı karar çerçevesinde kalınması gerektiğini sık sık ifade etmiştir. Bu süreçte NATO müdahalesinin Kaddafi düşene kadar sürdürülmesine karar verilmiş akabinde, Ulusal Geçiş Konseyi (UGK) kurulmuş ve Türkiye Kaddafi rejiminin meşruiyetini kaybetmiş olması itibarıyla UGK'yi meşru temsilci olarak kabul edip 2 Eylül 2011'de Trablus'a büyükelçi atayan ilk ülke olmuştur (Sever, 2012: 79-80).

Türkiye hem UGK ile hem 2012 seçimleriyle iktidar olan MGK ile ikili ilişkilerine önem vermiş, taraflar arasında karşılıklı üst düzey ziyaretlerle oluşturulan diyalog süreci pekiştirilmiştir. Söz konusu ziyaretlerde; sık sık Libya'nın bütünlüğü vurgulanarak krizin çözüme ulaştırılması ve bu süreçte Türkiye'nin istikrar sürecinde aktif rol alacağına altı çizilmiştir. Dolayısıyla Libya'nın yeniden inşa edilmesinde ve halkın beklentilerini karşılamak noktasında meşru hükümeti desteklemek bu dönemde Libya'ya yönelik politikaların temelini oluşturmuştur.

Libya'nın kırılğan yapısı, siyasi otoritenin sağlanmasının önünde engel olmuş, 2014 yılında Hafter'in darbe girişiminde bulunmasıyla, mevcut kriz ortamı iç savaşa evrilmiştir. Türkiye sorunun ulusal mutabakat zemininde çözülmesi yönünde karar alarak çatışmalarda taraf olmamıştır. Ancak Hafter destekli Temsilciler Meclisi'nin Tobruk'ta toplanması Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın "Libya Meclisi'nin Tobruk'ta toplanmasını kabul etmek mümkün değil." şeklindeki açıklamaları, Libya Dışişleri Bakanlığı'nca Libya'nın içişlerine karışıldığı gerekçesiyle eleştiri konusu olmuştur (Baştürk, 2014). Bu gelişmelere Tobruk Hükümeti'nin Türk vatandaşlarına Libya'yı terk etmelerine yönelik çağrıda bulunmasının eklenmesi ve Libya'da güvenlik sorunlarının artış göstermesiyle 2014-2017

tarihleri arasında Türkiye'nin Trablus Büyükelçiliği ve Bingazi Başkonsolosluğu geçici olarak faaliyetlerine ara vermiştir (Kurt, 2020: 774).

Libya'daki siyasi ikiliğin krizi daha da derinleştirmesinin önüne geçebilmek adına inisiyatif alan ilk ülke Türkiye olmuş ve tüm tarafların muhatap alındığı bir diyalog stratejisine öncülük etmiştir. BM çerçevesinde yürütülen uzlaşma sürecinde Libya tarafları ve sürece dahil olan bölgesel aktörlere karşı bütüncül bir yaklaşım benimsemiş, diplomatik çabalarıyla Leon öncülüğünde yürütülen barış müzakerelerine destek sunmuştur. Bu doğrultuda Türkiye, Roma'da gerçekleşen Aralık 2015 tarihli Libya toplantısına, akabinde Fas'ta düzenlenen Libya Siyasi Antlaşması imza törenine katılım göstermiş; BM müzakerelerinin sonucu itibarıyla Libya'nın tek meşru temsilcisinin Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) olduğu yönündeki karara da destek vermiştir (İşler, 2020: 61).

Türkiye, Libya'da sivil siyasetin önünün açılmasından yana tavrını her fırsatta koruyarak UMH ile ikili ilişkilerine önem vermiş ve taraflar karşılıklı üst düzey ziyaretlerle sık sık bir araya gelmiştir. Söz konusu ziyaretlerde Libya'nın güvenlik sorunlarının giderilmesine yönelik çabalar dile getirilmiş; askeri, sosyal ve ekonomik sorunların giderilmesine yönelik alınabilecek önlemler müzakere konusu olmuştur. Bu bağlamda Libya'nın elektrik sorununun çözülmesi için Türk şirketleri tarafından kriz öncesinde yapımına başlanan elektrik santrali projelerinin tamamlanması için firmalar bölgeye geri dönmüş, Trablus Büyükelçiliği yeniden faaliyete geçmiş ve Libyalıların talebi doğrultusunda THY seferlerinin tekrar başlatılması kararı alınmıştır. Ancak Hafter milislerinin Türk uçaklarını vurma tehdidi nedeniyle bu girişim hayata geçirilememiştir (Kekilli & Öztürk, 2020: 57).

Türkiye, Libya'da istikrarın tesis edilmesi için daima diplomatik yöntemleri savunsa da, Hafter'in 2019'da başkent Trablus'a saldırması üzerinden gerilimin tırmanması ve UMH'ye karşı ciddi bir tehdit oluşturmasıyla, Türkiye'nin Libya politikalarında yeni bir aşamaya geçmiştir. Bu çerçevede 27 Kasım 2019'da Ankara ve Trablus yönetimi arasında 2 antlaşma imzalanmıştır. Bunlardan ilki; "Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası" ikincisi ise, "Güvenlik ve Askeri İş Birliği Mutabakat Muhtırası" dır. Söz konusu antlaşmalarla iki ülke arasında savunma ve güvenlik alanında iş birliğinin artırılması öngörülmüş ve Türkiye'nin, Libya'daki varlığı operasyonel anlamda güçlendirilmiştir (Duran& Kekilli, 2020: 23).

3. TÜRKİYE'NİN LİBYA'YA MÜDAHALESİ ÜZERİNDEN LİBYA'DA DENGE DEĞİŞTİRİCİ BİR ROL ÜSTLENMESİ

Türkiye'nin Libya ile yaptığı antlaşma çerçevesinde, sahada oluşturacak bir güç dengesiyle krizin siyasi çözümünü kolaylaştırmak hedeflenmiştir (Duran& Kekilli, 2020: 23). Taraflar arasında hukuki zeminde gerçekleşerek Libya tezkeresinin önünü açan antlaşma kapsamında, Türkiye tarafından Libya ordusu mensuplarını senkronize hale getirebilmek için danışmanlık ve eğitim verilmesine ek olarak planlama ve malzeme desteğiyle askeri teçhizatların tedarik edilmesine yönelik kararlar alınmıştır. Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin resmi davetiyle; Suriye Ulusal Ordusu'na bağlı 2000 civarı savaşı ile 100 Türk askeri Libya'ya sevk edilmiştir. Türkiye'nin Libya'ya müdahalesi saha dinamiklerinde ciddi değişikliğe yol açmıştır (International Crisis Group, 2020: 3).

UMH, 7 Nisan 2019'da Hafter'in Trablus saldırısına karşılık olarak başlattığı "Öfke Volkanı Operasyonu" kapsamında 13 Nisan'da Sabrata ve Surman bölgelerini kontrol altına almıştır. Akabinde, 25 Mart 2020'de "Barış Fırtınası Operasyonu"nu başlatarak, Hafter'in batıya yönelik operasyonlarında lojistik üs olarak kullandığı, Rusya'nın askeri desteğini ulaştırdığı stratejik bir nokta olan "Vatiyye Askeri Hava Üssü" UMH güçleri tarafından ele geçirilmiştir (Lika, 2020: 14). Operasyon sırasında Rus yapımı Pantsir hava savunma sistemlerinin de UMH güçlerinin kullandığı SİHA'lar aracılığıyla etkisiz hale getirilmesi, Hafter cephesini hezimete uğratmıştır. Ardından Salahaddin, Ebu Salim, Ayn Zara ve Kasr Bin Ğaşir gibi cephelerde kontrol sağlanmış, Trablus

Uluslararası Havalimanı çevresinde yoğunlaşan çatışmalar sonucu da Hafter'in başkente yönelik saldırılarında kullandığı Yermük, Hamza ve Topçu kampları ve 3 Haziran 2020'de havalimanının da kontrol altına alınmasıyla Trablus'un güneyi Hafter milislerinden arındırılmıştır. 5 Haziran'a gelindiğinde ise, Hafter'in Trablus'a saldırısının lojistik üssü olan Tarhuna kentinin ele geçirilmesiyle batı bölgesinde üssü kalmayan Hafter ve milisleri üst üste ağır yenilgiler yaşamıştır. Hafter ve milislerinin sahada geri püskürtülmesi, UMH'ye bağlı Libya Ordusu'nun operasyonel üstünlüğü ve hava üstünlüğünü tesis etmesiyle mümkün olmuştur. Dolayısıyla bu başarılar Türkiye- Libya arasında yapılan antlaşma çerçevesinde Trablus Hükümeti'ne asker, silah ve mühimmat desteği sağlanması üzerinden gerçekleşmiş, özellikle Türkiye'ye ait İHA ve SİHA'ların hava gücü unsuru olarak etkisi saha dinamiklerini ciddi şekilde UMH lehine değiştirmiştir (Kurt, 2020: 783) (Lika, 2020: 14).

Misrata'dan doğuya doğru ilerleyerek Sirte'yi kuşatma altına alan UMH güçleri, Cufra'yı kontrolü altında tutmak istemiştir. Cufra bölgesi, stratejik konumuyla Hafter'in batıya yönelik saldırılarını koordine ettiği ana karargâhı ve "Petrol Hilali"nin kontrolünün anahtarı olan bir bölge olması itibariyle oldukça önemlidir. Petrol Hilali, Sidre'den Bingazi'ye kadar Akdeniz sahil şeridinde 350 km boyunca uzanan, Sidre, Ras Lanuf, Zuveytine ve Briga gibi önemli petrol ve doğal gaz tesislerini ihtiva eden bir bölgedir. Libya petrol ihracatının %60'ını petrol hilalinde yapılan üretim karşılamakta; dolayısıyla ekonomisi petrole dayanan Libya için, bu bölgenin Hafter'in kontrolünde olması Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin ekonomik istikrarı tesis etmesinin önünde ciddi bir engeldir (Aydemir, 2020). Ayrıca "Cufra Hava Üssü", Rusya, BAE ve Mısır gibi aktörlerin Hafter'e asker, silah ve mühimmat sevkiyatını gerçekleştirdikleri stratejik bir nokta olması itibariyle, Hafter ve Wagner güçlerinin UMH'ye baskı yapmak için araçsallaştırdığı önemli bir savunma hattını temsil etmektedir (Al-Hawari, 2021).

Dolayısıyla Cufra, jeopolitik ve jeostratejik değeri nedeniyle Libya'daki her iki taraf nezdinde ekonomi ve güvenlik tehditlerinin bertaraf edilmesi için önem arz etmektedir. Bölgede bulunan üs kritik bir ikmal hattı rolü üstlenmekte bu açıdan burayı kontrol altında tutan aktör sadece Libya'nın geleceğine değil Afrika jeopolitiğine ve Avrupa güvenliğine de etki edebilmektedir (Demirtaş, 2020).

UMH güçlerinin Hafter cephesini yenilgiye uğratarak Sirte-Cufra hattına kadar ilerlemesi doğu bölgesindeki Hafter destekli koalisyonda anlaşmazlıklara neden olurken, doğu bölgesindeki kabilelerde savaşın gidişatından rahatsızlık duymaya başlamış, sahada tarafsız pozisyonda yer alanlar UMH kanadına yaklaşmıştır. Bu doğrultuda başta Mısır lideri Sisi olmak üzere Hafter destekçileri ateşkes çağrılarını yapmaya başlamış; Kahire yönetimi askeri çözümün reddedildiği, siyasi çözümlerin öncelendiği bir yaklaşımla Libya'da istikrarın tesisi için "Kahire İnisiyatifi" adı altında bir çözüm önerisi sunmuştur. Ancak söz konusu öneri, Türkiye'nin Libya denkleminin dışında bırakılmasına yönelik askeri desteğine son vermesinin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla doğu tarafına hitap eden ve Hafter'i önceleyen bir yaklaşım benimsemesiyle Türkiye tarafından "ölü doğmuş bir inisiyatif" olarak nitelendirilmiştir (Lika, 2020: 15) (Duran, 2020).

Libya sahasındaki gelişmeler ışığında uluslararası toplum yeniden siyasi çözümleri tesis etmeye yönelik girişim başlatmış, bu noktada ilk inisiyatif Türk ve Rus heyetlerin gözetiminde 13 Ocak 2020'de Moskova'da ateşkes sağlanmasına yönelik anlaşma metni hazırlanmasıyla alınmıştır. Söz konusu görüşmelerde Trablus yönetimi antlaşmayı onaylarken; Hafter onay verdiği halde imzalamadan Moskova'dan ayrılmış, takiben Temsilciler Meclisi'nin savaş sürecini sürdürecekleri ve anlaşmayı kabul etmeyeceklerine yönelik açıklamalarıyla, görüşmelerden sonuç alınamamıştır (International Crisis Group, 2020: 18).

Moskova'nın ardından Berlin'de uluslararası düzeyde katılımı Libya konferansı toplanmış (19 Ocak 2020), konferans sonrası 55 maddeden oluşan bir deklarasyon yayınlanmıştır. Bu çerçevede; Libya'daki istikrarsızlığın (çatışma, dış müdahaleler, kurumsal bölünmeler, kontrolsüz silahlar,

ekonomik istikrarsızlıklar vb.) uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca yine çökmüş durumda olan Libya güvenlik yapısına atıfta bulunularak mevcut durumun, El- Kaide ve IŞİD gibi örgütlerin terör faaliyetlerinin gelişimine imkân verdiği ve istikrarsızlığı daha da tetiklediği belirtilmiştir. Deklarasyon sonrası, Libya'nın egemenliği, bağımsızlığı, toprak bütünlüğü, ulusal birliği vurgulanarak, Libyalıların öncülüğünde yürütülen süreçlerle barışın tesis edileceğinin altı çizilmiştir (UNSMIL, 2020).

Berlin Deklarasyonu çerçevesinde, Libya'daki ihtilafın çözümüne hız kazandırmak için BM çatısı altında, UMH'yi temsilen Libya Ordusu ve Hafter'i temsilen Libya Ulusal Ordusu mensuplarından oluşan 5+5 askeri konseyin katılımıyla, silahsızlanma ve entegrasyon kapsamında kalıcı ateşkesi öngören diyalog süreci başlatılmıştır (UNSMIL, 2020). Akabinde, 9 Kasım 2020'de ilk toplantısı Tunus'ta düzenlenen "Libya Siyasi Diyalog Forumu"nun kurulmasıyla Libya'da genel seçimlere giden yol açılmış (Aslan, 2021: 14), forumun Şubat 2021'de Cenevre'de gerçekleşen görüşmelerinde de geçici hükümetin (Ulusal Birlik Hükümeti) olarak belirlenmesiyle siyasi sürece işlevsellik kazandırılmıştır (Erdağ, 2022: 406).

Türkiye en başından itibaren siyasi sürece destek vermiş, geçici hükümetin başkanı Dibeybe ile de ilişkiler, karşılıklı üst düzey ziyaretlerle geliştirilmiştir. Dibeybe yönetiminin Türkiye'nin Libya'daki varlığından memnun olduğuna yönelik ifadeleri itibariyle, taraflar arasında iş birliğinin artırılması olası görünmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin Libya'da askeri kapasiteleriyle varlık göstermesi, sahada çatışarak çözüme ulaşılamayacağını ortaya koymuştur. Siyasi çözüme yanaşmayan Hafter cephesinin Berlin Deklarasyonu ile başlayan sürece dahil olmaları siyasi olarak da dengelerin değiştiğini ortaya koymak bakımından önemlidir (Erdağ, 2021: 498).

Türkiye'nin Libya ile iş birliğini artırması, yalnızca Libya denklemine söz sahibi olmasını sağlamamış, aynı zamanda taraflar arasındaki ittifakın Akdeniz jeopolitiğine yansımaları, Türkiye'nin Doğu Akdeniz politikalarına işlevsellik kazandırması açısından da etkili olmuştur. Bu bağlamda 2019'da deniz yetki alanlarının belirlenmesine yönelik olarak imzalanan ikinci antlaşma, Rum ve Yunan maksimalist tezlerinin dayandığı; Türkiye'ye Antalya Körfezi'nde dar bir alan bırakılmasını öngören "Seville Haritası"nın hükmü kalmamıştır. Söz konusu haritayı referans alarak Doğu Akdeniz Gaz Forumu, EastMed Projesi gibi oluşumlarla Türkiye'yi çevrelemeye yönelik girişimler akamete uğratılmıştır (Köse & Öztürk, 2020: 123).

SONUÇ

Demokratikleşme beklentileriyle başlayan Arap Baharı, Libya'ya bahar getirememiş; rejim karşıtı hareketlerin neden olduğu kriz, NATO müdahalesiyle rejim sona erse de çözüme ulaşamamıştır. Hafter'in gelişimiyle birlikte ise kriz boyut değiştirmiş ve yerini iç savaşa bırakmıştır. Ülkede siyasi otoritenin tesis edilememesi; halihazırda silahlı olan grupların daha da güç elde etmesine ve bölgenin terörün beslenmesi için elverişli hale gelmesine neden olmuştur. Bu kaotik yapıya farklı motivasyonlarıyla küresel ve bölgesel güçlerin dahil olması, işleri daha içinden çıkılmaz bir duruma getirmiş; dolayısıyla Libya rekabet ve paylaşım mücadelelerinin vuku bulduğu bir coğrafyaya dönüşmüştür.

Türkiye ise bölgeyi istikrarsızlaştıran bu gelişmelere karşı durarak, Libya'da istikrarın tesisi için diplomatik süreçlere iştirak etmek yönünde bir strateji izlemiştir. Libya'nın içinde bulunduğu krizden ekonomik kayıplar ve güvenlik sorunları bağlamında etkilenmiş ve Libya'nın bütünlüğünü önceleyen yaklaşımıyla siyasi çözüm için aracı rol üstlenmiştir. Ancak Libya krizinin uluslararasılaşması ile doğru orantılı olarak hem KAOD Bölgesi hem Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan jeopolitik rekabetler ve Türkiye'yi denklem dışı bırakmaya çalışan girişimler; saha da aksiyon almak gerekliliğini doğurmuş

ve Türkiye, Libya politikasını askerileştirmiştir. ABD tarafından belli bölge ülkelerinin desteklenmesi üzerinden Türkiye'yi dengelemeye yönelik oluşturulan iş birliği mekanizmalarıyla Türkiye için Doğu Akdeniz ve Libya politikaları girift hale gelmiştir. Dolayısıyla Türkiye kendi deniz güvenliği ve stratejik çıkarlarıyla Libya'nın güvenliğini ilişkilendirmektedir (Köse & Öztürk, 2020: 123). Bu doğrultuda 2019'da Libya ve Türkiye arasında gerçekleşen antlaşmalarla Türkiye Libya sahasına caydırıcı gücüyle dahil olmuştur. Türkiye'nin müdahalesi üzerinden Hafter ve milislerinin geri püskürtülmesi; sahada askeri inisiyatiflerin Trablus hükümetine geçmesini sağlamıştır. Bu açıdan çalışmada iddia edildiği üzere Türkiye saha da denge değiştirici bir rol üstlenmiştir. Askeri dengelerin meşru hükümet lehine değişmesinin akabinde Berlin Deklarasyonu ve BM'nin Libya Siyasi Diyalog Forumu çerçevesinde müzakere sürecini başlatması gibi gelişmeler politik açıdan da dengelerin değiştiğini açıkça göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ACRPS. (2017). *The Scramble for the Oil Crescent and the Fight to Control Libya*. Doha, Qatar: Arab Center for Research and Policy Studies.
- AI-HAWARI, O. (2021). How Sirte became a hotbed of the Libyan conflict.
- ASLAN, M. (2021). Libya'nın Kalıcı Belirsizliği: Birçok Yanlışın Tek Doğru ve Açmazlardan bir Sonuç Çıkartmak? *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 1-20.
- AYDEMİR, M. (2020, 06 05). *Afrika'nın en fazla petrol rezervine sahip Libya bu zenginliğini kullanmaktan mahrum*. AA: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afrika-nin-en-fazla-petrol-rezervine-sahip-libya-bu-zenginligini-kullanmaktan-mahrum/1859553> adresinden alındı
- BAŞTÜRK, L. (2014, 11 09). *Libya'da Siyasi Kriz ve Türkiye*. Aljazeera: <https://www.aljazeera.com.tr/gorus/libyada-siyasi-kriz-ve-turkiye> adresinden alındı
- BECCARO, A. (2017). Russia: Looking for a Warm Sea. K. Mezran, & A. Varvelli içinde, *Foreign Actors in Libya's Crisis* (s. 73-90). Milano,İtaly: Ledizioni LediPublishing.
- BÖLME, S. M., ULUTAŞ, U., ÖZHAN, T., & KÜÇÜKKELEŞ, M. (2011). *İsyan, Müdahale ve Sonrası: Libya'da Dönüşümün Sancuları*. Ankara: SETA.
- DEMİRTAŞ, İ. (2020, 06 23). *Libya: Sirte ve Cufra Kentinin Önemi*. 21.yy Türkiye Enstitüsü: <https://21yyte.org/tr/fikir-tanki/libya-sirte-ve-cufra-kentinin-onemi#:~:text=Bildi%C4%9Fimiz%20gibi%20Cufra'da%20Havaliman%C4%B1,hakimiyetine%20dair%20%C3%B6nemli%20bir%20etkendir> adresinden alındı
- DOMAZETİ, Riad, Taner ALTUN, Libya: Çalınmış Devrim, Araştırma 59, İNSAMER, Mart 2018.
- DURAN, B. (2020, 06 12). *Ankara'nın Yeni Libya İnisiyatifi*. SETA: <https://www.setav.org/ankaranin-yeni-libya-inisiyatifi/> adresinden alındı
- DURAN, B., & KEKİLLİ, E. (2020). Türkiye'nin Libya İnisiyatifi ve Değişen Dengeler. M. Ataman, & B. Duran içinde, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları* (s. 15-32). Ankara: SETA.
- ERDAĞ, R. (2017). *Libya in the Arab Spring-From Revolution to Insecurity*. New York, USA: PALGRAVE MACMILLAN.
- ERDAĞ R. (2021). Türkiye'nin Afrika Politikası 2020. B. Duran, K. İnat, & M. Caner içinde, *Türk Dış Politikası Yıllığı- 2020* (s. 493-514). İstanbul: SETA Yayınları.

- ERDAĞ, R. (2022). Türkiye'nin Afrika Politikası 2021. B. Duran, K. İnat, & M. Caner içinde, *Türk Dış Politikası Yıllığı 2021* (s. 405-426). İstanbul: SETA Yatınları.
- GENUGTEN, S. V. (2016). *Libya in Western Foreign Policies, 1911-2011*. London, U.K: PALGRAVE MACMILLAN.
- INTERNATIONAL CRİSİS GROUP. (2020). *Türkiye'nin Libya Hamlesi: Çalkantılı Sularda Belirsiz Gelecek*. Brüksel, Belçika: Belçika: International Crisis Group.
- İŞLER, E. (2020). Türkiye-Libya İlişkileri: Tarihsel Perspektif, Güncel Analiz. B. Duran, & M. Ataman içinde, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları* (s. 51-68). İstanbul: SETA.
- KARAKAYA, İ., & ÇELİK, M. (2021). Ortadoğu'da Arap Baharı Süreci ve Libya İç Savaşı. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 175-192.
- KEKİLLİ, E. (2017). Anatomy of the Libyan Crisis. *Insight Turkey*, 19(3), 159–180.
- KEKİLLİ, E. (2017). Türkiye-Libya İlişkileri Kriz Alanları ve İş Birliği İmkanları. *SETA Analiz*, 1-17.
- KEKİLLİ, E., & ÖZTÜRK, B. (2020). Turkey's Position in the Libyan Crisis. *Insight Turkey*, 53-62.
- KÖSE, T., & ÖZTÜRK, B. (2020). A Sea Change in the MENA Region: External Interventions in Libya. *InsightTurkey*, 113-138.
- KURT, S. (2020). Türkiye-Libya İlişkileri. P. Yürür, G. Tüysüzoğlu, & A. Özkan içinde, *Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Orta Doğu ve Kuzey Afrika Siyaseti* (s. 749-792). Ankara: Detay Yayıncılık.
- LİKA, I. (2020). *A Vortex Of Conflict the Evolving Dynamics of Turkey's Involvement in Libya*. SETA Analysis.
London Conference on Libya . (2011, 03 29). NATO.int:
https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110329_-London-Conference-Libya.pdf adresinden alındı
- MARRONE, A. (2020). *Security Policy In The Southern Neighbourhood*. Friedrich Ebert Stiftung.
- MEGERİSİ, T. (2019, 06 26). *Libya's global civil war*. European Council on Foreign relations:
https://ecfr.eu/publication/libyas_global_civil_war1/ adresinden alındı
- MEZRAN, K. (2014). Libya in Transition: From Jamahiriya to Jumhuriyyah? F. A. Gerges içinde, *The New Middle East- Protest and Revolution in the Arab World* (s. 309-330). New York, USA: Cambridge University Press.
- MEZRAN, K., & VARVELLİ, A. (2017). Libyan Crisis: International Actors at Play. K. Mezran, & A. Varvelli içinde, *Foreign Actors in Libya's Crisis* (s. 13-22). Milano, İtaly: Ledizioni LediPublishing.
- ÖZTOP, F. A. (2021). Pandora's Box: Updating the Libyan Conflict Map. *The Academic Elegance*, 225-243.
- SEVER, A. (2012). *Türkiye'nin Orta Doğu İlişkileri*. İstanbul: Derin Yayınları.
- UNSMIL. (2020, 01 19). *Berlin International Conference on Libya*. United Nations Support Mission In Libya(UNSMIL): <https://unsmil.unmissions.org/berlin-international-conference-libya-19-january-2020> adresinden alındı
- UNSMIL. (2020, 10 23). *UNSMIL Welcomes Agreement Between Libyan Parties on Permanent Country-Wide Ceasefire Agreement with Immediate Effect*. United Nations Support Mission in

Libya(UNSMIL): <https://unsmil.unmissions.org/unsmil-welcomes-agreement-between-libyan-parties-permanent-country-wide-ceasefire-agreement> adresinden alındı

VANDEWALLE, D. (2012). *A History Of Modern Libya*. New york, USA: Cambridge University Press.